

УДК 342.1

DOI <https://doi.org/10.32782/2521-6473.2025-2.22>

В. В. Шамрай, доктор юридичних наук,
доцент кафедри конституційного права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

К. В. Головка, доктор юридичних наук, старший дослідник,
професор кафедри конституційного
і адміністративного права юридичного факультету
Національного авіаційного університету

ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНОГО ЧИ ВОЄННОГО СТАНУ: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА УКРАЇНСЬКА ПРАКТИКА

У статті здійснено глибокий аналіз особливостей забезпечення прав і свобод людини та громадянина в Україні в умовах дії воєнного стану. Наголошується, що поняття прав людини є комплексним і використовується як для позначення системи нормативно-правових актів і міжнародних стандартів, так і як характеристика соціального статусу особи в суспільстві. З'ясовано, що воєнний стан є специфічною формою правового режиму, яка запроваджується в умовах зовнішньої збройної загрози, прямої агресії або небезпеки для державної незалежності та територіальної цілісності України.

Такий правовий режим дозволяє наділити органи державної влади, військове керівництво, військові адміністрації та місцеве самоврядування додатковими інструментами для реагування на надзвичайні загрози, здійснення оборони та захисту національної безпеки. Однією з ключових особливостей воєнного стану є тимчасове, але законодавчо врегульоване обмеження прав і свобод громадян, а також прав юридичних осіб, із визначенням строків дії таких обмежень.

У межах дослідження розглянуто правову природу конституційних прав і свобод у період воєнного стану, акцентуючи увагу на межах їх допустимого обмеження. Зроблено висновок, що запровадження воєнного стану ускладнює повноцінне забезпечення прав людини, оскільки виникає необхідність у їх тимчасовому обмеженні. Це призводить до ситуацій, за яких реалізація окремих прав стає неможливою або значно ускладненою. У нинішній ситуації основний акцент державної політики має бути зосереджений на забезпеченні балансу між безпекою та дотриманням фундаментальних прав людини.

Україні є безпека її громадян і відновлення територіальної цілісності держави. Водночас важливим напрямом роботи залишається удосконалення механізмів забезпечення прав і свобод людини та громадянина, що набуває особливого значення в умовах складної суспільно-політичної ситуації.

Ключові слова: захист прав, Європейський суд з прав людини, законність, порушення прав, міжнародна практика.

V. V. Shamrai, K. V. Holovko. Protection of human rights in conditions of emergency or martial arts: international standards and ukrainian practice

The article offers an in-depth exploration of the challenges involved in safeguarding human and citizen rights in Ukraine under martial law. It highlights that human rights represent a multifaceted concept, encompassing both a defined list of legislative norms and international standards, as well as an individual's social standing within society. Martial law is identified as a special legal regime enacted either nationwide or in specific regions of Ukraine in response to armed aggression, threats of attack, or risks to the nation's sovereignty and territorial integrity.

This regime empowers state authorities, military command, military administrations, and local self-government bodies with additional authority necessary to address threats, counter armed aggression, and ensure national security. However, it also entails the temporary restriction of certain constitutional rights and freedoms for individuals and organizations, with clearly defined parameters governing the scope and duration of such limitations.

The article combines theoretical and legal analysis to examine constitutional human rights and freedoms during martial law, emphasizing the potential restrictions imposed in wartime. It underscores that the introduction of martial law presents significant challenges to the state's ability to uphold citizens' rights, given the unavoidable need to partially limit them. These restrictions often involve legislatively curtailing the scope and implementation of rights and freedoms, creating conditions where their exercise may become difficult or impossible.

The discussion stresses that Ukraine's foremost priority in the current situation is ensuring the security of its citizens and restoring its territorial integrity. At the same time, it highlights the need to continue enhancing mechanisms for protecting human and citizen rights, a task that assumes heightened importance amidst complex socio-political circumstances.

Key words: protection of rights, European Court of Human Rights, legality, violation of rights, international practice.

Постановка проблеми. Повномасштабна військова агресія з боку Російської Федерації проти України та супутні загрози національній безпеці спричинили запровадження воєнного стану в країні. Такі обставини закономірно вимагають обмеження окремих прав і свобод громадян, що є необхідним для забезпечення обороноздатності, охорони громадського порядку та захисту життя населення.

Проте виникає складне завдання: як знайти оптимальну рівновагу між інтересами суспільства та необхідністю гарантування базових прав людини, які навіть у надзвичайних умовах не можуть бути анульовані. У цьому контексті особливо важливо дослідити міжнародні стандарти захисту прав людини та їхнє впровадження в українське законодавство. Розгляд проблеми дотримання прав людини під час воєнного чи надзвичайного стану має не лише теоретичне значення, але й окреслює практичні кроки для формування ефективної правової політики, яка здатна забезпечити захист основоположних прав навіть у найскладніших умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема забезпечення та захисту прав людини в умовах надзвичайних ситуацій, зокрема під час воєнного стану, стала об'єктом дослідження як серед українських, так і закордонних науковців. Аналіз співвідношення між державними обмеженнями та фундаментальними правами людини викладений у працях таких фахівців, як Олександр Петришин, Микола Буроменський, Петро Рабінович, а також у роботах західних дослідників – Ганса Кельзена, Луї Фаворе та Антоніо Кассезе. Особливий інтерес викликає діяльність міжнародних органів, передусім Європейського суду з прав людини. У своїх рішеннях цей орган неодноразово акцентував на тому, що навіть за надзвичайного стану держави не мають права вдаватися до надмірного обмеження основоположних прав.

Українські дослідники також звертаються до аналізу адаптації міжнародних стандартів у цій сфері до національного правового середовища, проте багато таких праць мають фрагментарний характер і не враховують сучасних викликів, що виникли внаслідок повномасштабної військової агресії Росії. Незважаючи на значний інтерес до тематики, науковий простір все ще відчуває потребу в комплексних дослідженнях, які б одночасно охоплювали аналіз міжнародних стандартів захисту прав людини та їх реальне впровадження під час воєнного стану в Україні. Це демонструє важливість подальшого поглиблення досліджень у цьому напрямі, який має не тільки теоретичну значущість, але й практичну вагу для формування дієвих механізмів правового регулювання у кризових ситуаціях.

Мета статті. Метою дослідження є проведення комплексного аналізу особливостей забезпечення та захисту прав і свобод людини і громадянина в умовах надзвичайного та воєнного стану, з урахуванням міжнародних стандартів у сфері прав людини та їх застосування в українській правовій практиці. Особлива увага приділяється визначенню меж допустимих обмежень основоположних прав, а також пошуку оптимального балансу між інтересами державної безпеки та дотриманням міжнародно-правових зобов'язань України.

Виклад основного матеріалу. Згідно з положеннями статті 106 Конституції України, Президент має повноваження запроваджувати воєнний або надзвичайний стан на території держави, що вимагає подальшого затвердження Верховною Радою України [1]. Ці режими являють собою спеціальні правові механізми, створені для забезпечення захисту конституційного ладу, національної безпеки та прав і свобод громадян у ситуаціях, пов'язаних із виникненням надзвичайних обставин.

Відповідно до Указу Президента України № 64/2022 від 24 лютого 2022 року, в Україні було введено воєнний стан, який набрав чинності з 5:30 того ж дня і був запроваджений терміном на 30 днів [2]. Воєнний стан передбачає надання додаткових повноважень військовому командуванню у взаємодії з органами місцевого самоврядування для реалізації заходів, визначених у Законі України «Про правовий режим воєнного стану» [3].

Ці заходи спрямовані на забезпечення національної оборони, захист громадян і державних інтересів, а також включають створення місцевих рад оборони. Згідно зі статтею 8 вказаного закону, реалізація правового режиму воєнного стану здійснюється через запровадження тимчасових обмежень конституційних прав і свобод фізичних осіб, а також прав юридичних осіб. Їх виконання покладається на військове командування, військовій адміністрації (у разі їх створення), органи виконавчої влади та місцевого самоврядування [3]. Визначення конкретних обмежень міститься в президентському указі про введення воєнного стану.

При цьому, у статті 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» надається лише загальне визначення цього правового режиму, без уточнення, що саме мається на увазі під поняттям «обмеження прав і основоположних свобод особи в умовах воєнного стану» [3]. Така відсутність чіткості відкриває простір для широкого трактування з боку органів державної влади, що потенційно може призводити до ухвалення рішень, які суттєво впливають на реалізацію прав і свобод громадян.

Водночас, Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану» у статті 1 визначає надзвичайний стан як особливий правовий режим, який може бути запроваджений на всій території країни або в окремих її регіонах у випадках надзвичайних ситуацій техногенного чи природного характеру, що загрожують життю та здоров'ю населення, або спроби насильницької зміни конституційного ладу чи узурпації влади [4]. У таких обставинах органам влади надається розширений спектр повноважень для протидії кризовим явищам, що також може супроводжуватись тимчасовим обмеженням прав фізичних і юридичних осіб.

Як визначено у статті 3 цього Закону, запроваджувати надзвичайний стан дозволяється лише у випадках, коли інші заходи не можуть вирішити проблему або усунути небезпеку. Він завжди має виключно тимчасовий характер.

Права людини – це фундаментальні права, які належать кожній особі просто за фактом її існування як людини. Незважаючи на те, що концепція прав людини часто може сприйматися як ідеал або навіть як утопічне явище, їхній головний сенс полягає у визначенні та забезпеченні мінімальних умов для гідного «людського» існування, що протиставляється «нелюдському» життю.

Відповідно до статті 3 Конституції України, найвищими соціальними цінностями у державі визнаються життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканність та безпека людини [1]. Ці цінності лежать в основі національної правової системи та формують фундамент для діяльності всіх органів державної влади. Права і свободи людини, разом із відповідними гарантіями їх реалізації, не лише становлять засадничу основу, а й визначають головну мету функціонування державного апарату.

Забезпечення дотримання прав і свобод громадян розглядається як першочерговий обов'язок держави, що прямо корелює з її соціально-правовою природою. Такий підхід вказує на те, що пріоритет державної політики має бути спрямований на створення умов, у яких кожна особа може вільно реалізовувати свої права та почуватися захищеною незалежно від зовнішніх чи внутрішніх загроз. Особливої актуальності це набуває в умовах воєнного стану, коли забезпечення прав людини потребує особливої уваги, збереження балансу між національною безпекою та верховенством права.

Конституція України всебічно забезпечує права і свободи громадян, закладаючи механізми їх реалізації та захисту. У контексті запровадження воєнного стану виникає необхідність у посиленні взаємодії між державними органами та посадовими особами для ефективного виконання покладених на них обов'язків. М. Корнієнко, досліджуючи питання прав людини в умовах воєнного стану, дійшов висновку, що запровадження такого режиму не може бути підставою для нехтування обов'язком захисту прав громадян [5, с. 78]. Він наголошує, що Конституція України чітко регулює особливості реалізації прав людини в період воєнного стану, детально прописані у другому розділі Основного Закону.

У період воєнного стану реалізація права людини на захист істотно ускладнюється. Це пов'язано з тим, що як на конституційному рівні, так і в рамках основного законодавства передбачено механізми, які дозволяють обмеження окремих прав і свобод людини та громадянина в умовах військових конфліктів [6].

У юридичній літературі існують різні підходи до визначення сутності поняття «забезпечення прав і свобод людини». Деякі дослідники трактують забезпечення як стадію реалізації прав, наголошуючи на його допоміжному характері щодо основного процесу реалізації. Однак ми підтримуємо позицію тих науковців, які вважають забезпечення ширшим поняттям, що включає не лише реалізацію, а й додаткові аспекти. Відповідно, під забезпеченням прав людини слід розуміти комплексну систему гарантування, що охоплює юридичні засоби для їх реалізації, охорони, захисту, а у певних випадках – відновлення порушених прав.

Науковці А. Олійник і В. Заяць запропонували структуру забезпечення прав громадян, виділивши чотири ключові складові: створення умов для реалізації прав; охорону від порушень незалежно від їх джерела; процес безпосередньої реалізації прав і їх захист від уже завданих порушень; а також відновлення порушених прав на всіх стадіях процесу. Ми погоджуємося з думкою, що забезпечення прав не може обмежуватися лише системою правових гарантій [7, с.156]. Обов'язковою складовою є також система законодавчо регульованих та практично реалізованих організаційних умов, які сприяють ефективному користуванню правами й дозволяють їх належним чином захищати.

Важливе значення в процесі забезпечення прав людини мають органи публічної влади. Їх обов'язком є створення умов, які забезпечують прагматичну реалізацію прав людини, їх дієву охорону, надійний захист і оперативне відновлення у випадку порушення.

Специфіка захисту прав людини закладена у ключових положеннях міжнародного гуманітарного права, одним із яких є так зване «застереження Мартенса». Це принцип вперше включено до преамбули Гаазької конвенції про закони та звичаї сухопутної війни 1899 року за ініціативою юриста-міжнародника і дипломата Ф. Ф. Мартенса.

З часом ця норма набула самостійного значення, регулярно оновлювалася редакційно і увійшла до текстів наступних конвенцій з міжнародного гуманітарного права. Застереження Мартенса знайшло своє відображення у статтях, що стосуються правових наслідків денонсації Женевських конвенцій I-IV (статті 63, 62, 142, 158), а також у пункті 2 статті 1 Додаткового Протоколу до Женевської конвенції I. У цьому Протоколі застереження сформульоване наступним чином: «У випадках, що не передбачені цим Протоколом або іншими міжнародними угодами, цивільні особи та комбатанти залишаються під захистом і впливом принципів міжнародного права, що ґрунтуються на сталих звичаях, принципах гуманності та вимогах суспільної свідомості» [8, с. 3].

У сучасній міжнародній практиці детально регулюються питання захисту прав людини в умовах надзвичайного чи воєнного стану. Відповідно до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (стаття 4) та Європейської конвенції з прав людини (стаття 15), державам дозволяється відступати від своїх зобов'язань лише за умови загрози «життю нації». Водночас такі обмеження мають відповідати принципам пропорційності, бути необхідними і не суперечити базовим нормам міжнародного права.

Європейська модель захисту прав людини вирізняється високим рівнем дієвості та системності серед інших регіональних механізмів у цій сфері. Як підкреслює Я. Мартинюк, її основу становлять два головні елементи: міжнародні договори та спеціальні інституції, уповноважені контролювати їх реалізацію [9].

Окрім цього, важливе значення мають юридичні інструменти, що спираються на норми міжнародного права та забезпечують практичне застосування визначених стандартів. Завдяки діяльності європейських організацій формується цілісна система, яка сприяє зміцненню гарантій прав людини на регіональному рівні.

Центральне місце у цій системі займає Європейський суд з прав людини, який здійснює нагляд за дотриманням державами-учасниками своїх міжнародних зобов'язань. Його рішення є обов'язковими для виконання та часто стають підставою для реформування національного законодавства і вдосконалення практики його застосування.

Досвід різних країн демонструє широкий спектр підходів до реалізації таких заходів. У Франції після терористичних нападів у 2015 році було введено надзвичайний стан, який супроводжувався обмеженням свободи пересування та посиленням контролем з боку правоохоронних органів. Європейський суд з прав людини визнав ці заходи прийнятними, наголосивши на їх тимчасовому характері та дотриманні принципу пропорційності.

Інша ситуація спостерігалася в Туреччині після спроби державного перевороту у 2016 році. Уряд запровадив надзвичайний стан, що супроводжувався жорсткими обмеженнями прав і свобод, масовими затриманнями та придушенням свободи вираження думок. Ці дії викликали критику з боку міжнародної спільноти і стали предметом численних судових розглядів у Європейському суді з прав людини.

Таким чином, світова практика свідчить, що хоча в надзвичайних умовах допускається тимчасове обмеження прав людини, такі заходи мають відповідати принципам пропорційності, вимагати тимчасового характеру та забезпечувати захист фундаментальних прав, які залишаються недоторканими за будь-яких умов.

Запровадження воєнного стану в Україні суттєво ускладнює забезпечення дотримання прав громадян через необхідність їх часткового обмеження. Такі заходи передбачають законодавче звуження обсягу прав і свобод, а також створення умов, що можуть ускладнювати або навіть унеможливити їх реалізацію.

Водночас Конституція України закріплює основоположні принципи правової держави, які регулюють подібні ситуації. Зокрема, передбачено, що обмеження прав людини та громадянина має тимчасовий характер і застосовується лише в мінімально необхідному обсязі. Крім того, визначається перелік прав, які залишаються непорушними незалежно від обставин. Нарешті, остаточне рішення про введення воєнного стану приймається найвищим законодавчим органом країни – парламентом.

На практиці в Україні було обмежено низку прав і свобод: введено комендантську годину, посилено контроль за пересуванням громадян, обмежено свободу мирних зібрань, діяльність деяких політичних партій була заборонена як така, що загрожує державній безпеці. Водночас уряд та судові органи наголошують на тимчасовому характері цих заходів та їх необхідності для забезпечення обороноздатності держави.

Українська правова система активно інтегрує міжнародні стандарти. Судова практика свідчить про посилення на рішення Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), які роз'яснюють допустимі межі обмеження прав у кризових ситуаціях. Також значну роль відіграє діяльність Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, який здійснює парламентський контроль у сфері прав і свобод навіть в умовах воєнного стану.

Тривале перебування України в умовах війни, спричиненої збройною агресією Російської Федерації проти її території, суттєво ускладнює забезпечення державою належного захисту прав людини, як це передбачено взятими на себе міжнародними зобов'язаннями. Особливі труднощі виникають на тимчасово окупованих територіях і в зонах бойових дій. Запровадження правового режиму воєнного стану створює перед державою численні виклики, пов'язані з удосконаленням механізмів реалізації та захисту прав і свобод громадян.

У процесі прийняття рішень держава повинна суворо дотримуватись принципу верховенства права, який є основним для демократичного суспільства, та забезпечувати правовий баланс при обмеженні конституційних прав і свобод. Це необхідно задля недопущення звуження законних інтересів і прав громадян.

Висновки. З наведеного матеріалу можна зробити такі висновки.

Під забезпеченням прав і свобод людини і громадянина слід розуміти комплекс загальних (політичних, економічних, духовних тощо) та спеціально-правових механізмів і інституцій, спрямованих на створення умов для реалізації прав людини, а також їхній всебічний захист і охорону від можливих порушень. Забезпечення ефективного захисту прав і свобод громадян є одним із ключових завдань держави та актуальним напрямом розвитку правової системи.

Запровадження воєнного стану в Україні суттєво вплинуло на гарантування таких прав і свобод. За нинішніх складних обставин пріоритетними завданнями для країни залишаються безпека громадян і відновлення територіальної цілісності держави. Ці цілі об'єднують зусилля всіх гілок влади та проявляються у прийнятих законодавчих рішеннях. Разом із тим, державі необхідно продовжувати вдосконалювати свою діяльність у напрямку утвердження й забезпечення прав і свобод людини та громадянина, попри складнощі, викликані нинішньою ситуацією.

У контексті війни Європейський суд з прав людини продовжує залишатися ключовою інституцією, що гарантує дотримання положень Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. У своїй практиці Суд розглядає як міждержавні, так і індивідуальні справи. Одним із важливих аспектів його роботи є визначення юрисдикції, тобто визначення того, яка держава здійснює ефективний контроль над відповідною територією. Зокрема, перебіг справ, поданих проти Росії, значною мірою залежить від обставини, що ця країна припинила свою участь у зазначеній Конвенції у вересні 2022 року.

Список використаних джерел:

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/254к/96-вр>
2. Указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року № 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/64/2022>
3. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 року № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/389-19>
4. Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану» від 16 березня 2000 року № 1550-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1550-14>
5. Корнієнко М. В. Права людини в умовах воєнного стану: загально правовий дискурс. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 1–2. С. 27–31.
6. Маркович Х. М. Права і свободи людини в умовах воєнного стану: фокус пріоритетів. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 4. С. 95-99.
7. Колодій А.М., Олійник А.Ю. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні: Підручник. К.: Правова єдність, 2008. 350 с
8. Гнатковський М. М. Повага до прав людини в умовах збройного конфлікту в Україні застосування судами норм міжнародного гуманітарного права та стандартів захисту прав людини, Київ. 2017. С. 22.
9. Мартинюк Я. Значення європейської системи захисту прав людини для українського суспільства. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. № 4 (20). С. 292–298